

TÜRKÇE TIP ESERLERİNDE KADIN GENİTAL SİSTEMİ ANATOMİSİ ÜZERİNE: XIII.-XVIII. YÜZYILLAR

On Female Reproductive System Anatomy in Turkish Medical Works: 13th-18th Centuries

Ahmet Aciduman¹

Berna Arda²

¹Assoc. Prof. Dr. Ankara University Faculty of Medicine, Dept. of History of Medicine and Ethics

²Prof. Dr. Ankara University Faculty of Medicine, Dept. of History of Medicine and Ethics

ÖZET

Bu makalede, Türk tıp tarihinde anatomi öğreniminin erken dönemi olarak kabul edilen ve “medrese dönemi” olarak adlandırılan devrede yazılmış bulunan tıbbi eserlerde yer alan kadın genital sistemi anatomisi konusundaki bölümlerin incelenmesi ve değerlendirilmesi amaçlanmıştır. On üçüncü ve on sekizinci yüzyıllar arasında yazılan ve içerisinde anatomi bölümü bulunan Türkçe tıbbi eserler ile yalnızca anatomi üzerine yazılan Türkçe eserler bu araştırmanın gereğidir. Bu eserlerde yer alan kadın genital sistemi anatomisi ile ilgili bölümler saptanmış ve bu bölümler çağdaş abeceye çevriyazıları yapılarak değerlendirilmiştir. Hekim Bereket’in *Tuhfe-i Mubârizî*; Abdülvehhâb bin Yûsuf ibn-i Ahmed el-Mardânî’nin *Kitâbu’l-Müntehab fî’t-Tıbb*; Cerrâh İbrâhîm’in *Alâ’im-i Cerrâhîn*; Emîr Çelebî’nin *Enmûzecü’t-Tıbb* ve Şemseddîn İtâkî’nin *Teşrîhü’l-Ebdân ve Tercemân-ı Kibâle’-i Feylesûfân* adlı eserlerinde kadın genital sistemi ile ilgili bölümler bulunmaktadır. Bu eserlerde yer alan kısıtlı anatomi bilgilerine koşturarak, kadın genital anatomisine ait bilgilerin de çok az olduğu, ayrıntıdan uzak ve neredeyse isim düzeyinde bir bilgilendirme olduğu görülmektedir. Bu döneme ait kadın genital sistemi anatomisine dair en ayrıntılı bilgi içeren Türkçe yazma Şemseddîn İtâkî’nin eseri *Teşrîh-i Ebdân* olup, sadece anatomi üzerine yazılmış olan bu eserde İbn Sînâ’nın *Kânûn’unda* yer alan kadın genital sistemi anatomisi hakkındaki bilgileri Türkçe olarak özetlemiş görünmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tıp tarihi; Osmanlı tıbbi; Kadın genital sistemi anatomisi.

ABSTRACT

To examine and to evaluate the sections related to female reproductive system anatomy found in medical works that were written in “madrasah era”, which was accepted as the early period of anatomy learning in the history of Turkish medicine is the aim of this article. Turkish medical works containing anatomical sections and Turkish works written on anatomy between 13th and 18th centuries are the materials of this research. Sections related to female reproductive system anatomy were determined and were transliterated to contemporary Turkish alphabet and then were evaluated. There are sections related to female reproductive system anatomy in Physician Bereket’s *Tuhfa-i Mubarizi* [*Gift to Mubarizi*], al-Mardânî’s *Kitab al-Muntahab fi al-Tıbb* [*Selected Book of Medicine*], Surgeon İbrâhîm’s *Alâ’im-i Jarrahin* [*Wonders of Surgeon*], Emîr Çelebî’s *Anmuzac al-Tıbb* [*Sample of Medicine*] and Shams al-din İtaqî’s *Tashrih al-Abdan* [*Dissection of Bodies*]. Knowledge on anatomy of female reproductive system is little in parallel with limited anatomy knowledge found in these works and information is superficial and given nearly on a level with names. The Turkish work containing the detailed anatomical knowledge on female reproductive system is Shams al-din İtaqî’s *Tashrih al-Abdan*, which were written as an anatomy book and it seems to summarize the knowledge on anatomy of female reproductive system found in Avicenna’s *Canon of Medicine* in Turkish.

Keywords: History of Medicine; Ottoman medicine; Female genital system anatomy.

Nesibe Sultan Hastanesi ve Gıyasüddin Tıp Mektebi'nin kuruluşu olarak belirlemiş ve dönemi Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi'nin *Mir'âtü'l-Ebdân fî Teşrîhi'l-A'zâi'l-İnsân* adlı eserini yazdığı 1816 tarihi ile sonlandırmıştır. İkinci dönem "Şânîzâde devri" 1816 tarihi ile başlamakta ve Sultan II. Mahmud tarafından 1827'de "Tıbhâne ve Cerrâhhâne-i Âmire"nin kuruluşu ile sonlandırılmaktadır. Şehsuvaroğlu anatomi öğretimindeki üçüncü dönemi; "Tıbhâne ve Cerrâhhâne-i Âmire devri" olarak adlandırmış ve bu dönemi 1827'de adı geçen okulun açılması ile başlatmış ve yine bir başka okulun, "Tıbbiyye-i Adliyye-i Şâhâne"nin 1839'da açılışı ile sonlandırmıştır. Son dönem ise "Tıbbiyye-i Adliyye-i Şâhâne'nin kuruluşundan bugüne kadar geçen dönem" olarak adlandırılmış ve tarihlendirmiştir.¹

Kadın genital sistemi anatomisi konusunda tıp tarihimizde yer alan bilgileri derlemeyi hedefleyen bu makalede, yukarıdaki sınıflama esas alınarak, "medrese dönemi" olarak adlandırılan devrede yazılmış bulunan tıbbi eserlerdeki konumuzla ilgili bölümlerin incelenmesi amaçlanmıştır.

GEREÇ VE YÖNTEM

On üçüncü ve on sekizinci yüzyıllar arasında yazılan ve içerisinde anatomi bölümü bulunan Türkçe tıbbi eserler ile yalnızca anatomi üzerine yazılan Türkçe eserler bu araştırmanın gereği olarak düşünülmüş olup, bu döneme ait ulaşabildiğimiz hekimler ve eserleri aşağıdadır:

1. Hekîm Bereket ve *Tuhfe-i Mubârîzi*
2. Abdülvehhâb bin Yûsuf ibn-i Ahmed el-Mardânî ve *Kitâbu'l-Müntehab fî't-Tıbb*
3. Cerrâh İbrâhîm ve *Alâ'im-i Cerrâhîn*
4. Emîr Çelebî ve *Enmûzecü't-Tıbb*
5. Şemseddîn İtâkî ve *Teşrîhü'l-Ebdân ve Tercemân-ı Kibâle'-i Feylesûfân*

Bu eserlerde yer alan kadın genital anatomisi ile ilgili bölümler saptanmış, bu bölümlerin çağdaş abeceye çevriyazıları yapılmış, metinlerde yer alan bazı terimlerin anlaşılabilirliği için karşılıkları [...] içerisinde verilmiş ve son olarak bulgular değerlendirilerek tartışma bölümünde bu bulguların tıp tarihimiz içerisindeki yerleri belirlenmeye çalışılmıştır. Metinlerde geçen terimlerin Türkçe ve Latince karşılıklarının belirlenmesinde *Osmanlıca-Türkçe Lûgat*,² *Turkish-English Lexicon*,³ *Yeni Tarama Sözlüğü*⁴ ve *Anatomi Terimleri Kılavuzu*⁵ kullanılmıştır.

BULGULAR

Hekîm Bereket ve *Tuhfe-i Mubârîzi*

Mahmud Mes'ud Koman tarafından Ahmet İzzet Koyunoğlu'nun özel kütüphanesinde bulunan yazmalar arasından saptanarak tıp tarihi dünyasına tanıtılan *Tuhfe-i Mubârîzi*,⁶ XIII. yüzyılın başlarında yazılmış olup, Anadolu'da Türkçe kaleme alınmış ilk tıbbî eser olarak kabul edilmektedir.^{7,8} Hekîm Bereket tarafından yazılan ve Hudâvendigâr Meliku'l-Umerâ Mubârîzu'd-devle ve'd-dîn unvanlı bir kişiye ithaf edilen kitap önce Arapça olarak yazılmış ve *Lubâbu'n-Nuhâb* ismi verilmiştir. Daha sonra adı geçen kişinin isteği ile önce Farsçaya çevrilmiş ve *Tuhfe-i Mubârîzi* adı verilmiş ve yine adı geçen kişinin isteği ile Türkçeye çevrilmiştir. Yazmanın girişinde Hekîm Bereket Şeyh Ebû 'Alî bin Sînâ'nın yazdığı *Kânûn* kitabının bölümlerinin seçkinlerini bu kitap içinde naklettiğini ve yine Ebû 'Alî'nin *Kânûn* kitabının ikincisinde naklettiği kısımları kısaltarak kitabın içinde naklettiğini bildirmektedir.⁹ Tekindağ,⁷ kim olduğu hakkında bir bilgi bulunmamakla birlikte, Hekîm Bereket'in Harezmi bölgesinden geldiğini tahmin ettiğini yazmaktadır. Öte yandan adına *Tuhfe-i Mubârîzi*'nin ithaf edildiği Hudâvendigâr Meliku'l-Umerâ Mubârîzu'd-devle ve'd-dîn'in kim olduğu hakkında da bazı anlaşmazlıklar bulunmaktadır. Koman,⁶ makalesinde; yaptığı analiz sonrası, adına eser yazılan bu kişinin, eserin dışında yazıldığı gibi Amasya emiri Mubârîzu'd-dîn Halifet Alp olmayıp, Aydınolu Mubârîzu'd-dîn Mehmed Bey olduğunu kuvvetle tahmin ettiğini yazarken, Tekindağ⁷ ise makalesinde adı geçen Hudâvendigâr Meliku'l-Umerâ Mubârîzu'd-devle ve'd-dîn unvanlı kişinin Amasya emiri Meliku'l-Umerâ Mubârîzu'd-devle ve'd-dîn Halifet Alp Gâzî olduğunu bildirmekte, Bayram⁸ da eserin kapak sahifesindeki kayda atf yaparak bu kişiyi emir Mubârîzu'd-dîn Halifet Alp Gazi olarak yazmakta ve Tekindağ ile aynı görüşü paylaşmaktadır.

Hekim Bereket⁹ *Tuhfe-i Mubârizî*'yi dört "aşl" üzerine yazdığını, her bir "aşl"ın da "bir kaç faşl" ve "bir kaç ta'lîm" olduğunu bildirmektedir. Hekim Bereket'in anatomi ile ilgili yazdığı bölüm "birinci aşl"ının "birinci ta'lîm"inin "dördüncü faşl"dır. Bu fasıl "dördüncü faşl endâmları [organları] bildirir" başlığı altında ele alınmıştır. Burada organlar iki bölüme ayrılmış; birisine "yaluñuz endâmlar [tek/basit organlar]", diğereine de "âlet endâmlar [aygıt/bileşik organlar]" adı verilmiş ve âlet endâmlar da "re'îs endâmlar [baş organlar]" ve "kullıkçı endâmlar [hizmetkâr organlar]" olmak üzere ikiye ayrılmıştır. "Re'îs endâmlar" dört tane olup bunlar sırasıyla "yürek [kalp; cor], beyni [beyin; cerebrum], bağır [karaciğer; hepar]" ve "hâye" [haya, yumurta; testiculus, ovarium] olup,⁹ "hâye" ile ilgili olarak şu açıklamalar bulunmaktadır:⁹

"...dördüncü ol re'îs endâmların hâyedir; ol iki endâm bizden [bezden] yaradılmışdır, şol tohm şuyın taşra sürmek için; bu teniñ işi anı işbu âdemiñ döli irmek ve şuyı kesilmemek için saklar ve iki hâye erenlerde taşradur ve 'avretlerde küçük ve belüsüzdür, ferciniñ [vulva] içindedir..."^{9, s. 460/14bK-459/15aK}

Yine "âlet endâmların" bir bölümünün "hâdim [hizmet eden]" olduklarını bildiren eserde "bu dört re'îs endâmların kullıkçıları" olduğundan bahisle, "bunların kullığı"nın iki türlü olduğu, birincisinin o baş organların işini "hazırlamak" ikincisinin de "o işi yerine erıştirmek" olduğu bildirilmektedir. Yüreğin işini hazırlayan endâmın öyken [akciğer; pulmo], yüreğin işini bütün bedene ulaştırmanın şiryân damarları [atardamarlar; arteriae] olduğu; sinirlerin beynin işini yerine ulaştırdığı; bağırın işini hazırlayan endâmların ise mide ve bağırsaklar olduğu, bağırın işini yerine getirenlerin ise bağır damarları olduğu bildirildikten sonra "hâye" ile ilgili olarak şunlar yazılmıştır:⁹

"...ammâ iki hâyeniñ işin yaraqlayuy virici [hazırlayıcı] şol endâmlardır kim tohm şuyı ol endâmlardan kopar..."^{9, s.457/16aK}

Anadolu'da yazılmış ilk Türkçe tıbbî eser olan *Tuhfe-i Mubârizî*'de kadın genital sistemi anatomisi hakkında çok az bilgi olduğu, sadece "hâye" terimi ile erkekler de testislere atf yapılırken, kadınlarda da ovaryumlara atf yapıldığı görülmektedir.

Abdülvehhâb bin Yûsuf ibn-i Ahmed el-Mardânî ve Kitâbu'l-Müntehab fî't-Tıbb

Tıp tarihi dünyasına ilk kez M. Mes'ud Koman tarafından tanıtılan bir başka yazma ise XV. yüzyılda kaleme alınan *Kitâb-ı Müntehab fî't-Tıbb*'dir.¹⁰ Koman,¹⁰ Ahmet İzzet Koyunoğlu koleksiyonunda bulunan *Müntehab* nüshasını tanıttığı makalesinde, eserin Çelebi Sultan Mehmed'e ithaf edildiğini, bundan dolayı da 816-824 H. / 1413-1421 yılları arasında yazılmış olduğunu, yazarının da Abdurrahman oğlu Ahmed oğlu Kadı Cemalüddin Yusuf oğlu Abdülkahir olduğunu bildirmiştir. Ünver¹¹ ise Tire Ahmet Necip Paşa kütüphanesinde bulunduğu *Müntehab* nüshasından yola çıkarak, eserin doğrudan Çelebi Sultan Mehmed'in ismi ve özel kütüphanesi için yazılmış olduğunu, yazılı tarihinin 823 H./1420 yılı olduğunu, yazarının isminin de "Abdülvehhâb bin Yusuf ibn-i Ahmed ül Mardânî" olduğunu bildirmiştir. Bayat¹² *Kitâb-ı Müntehab fî't-Tıbb* üzerine yaptığı ayrıntılı incelemesinde eserin günümüzde saptanmış yedi nüshası bulunduğunu ve Mardân adlı bir yerin varlığını saptayamadığını bildirmektedir.

Kitâb-ı Müntehab fî't-Tıbb'in ikinci makalesi teşrîhle ilgili olup, bu makalenin "el-faşlu hâdi 'aşer ikinci maqâlenüñ on birinci faşlında a'zâ'-i mürekkenüñ baqiyyesini bildürelüm ya'nî iki bögrek ve meşâne ya'nî kavuğ ve iki hâye ve zeker ve rahim" başlıklı 11. faslında kadın genital anatomisi ile ilgili olarak oldukça kısa bir bölüm vardır¹² ve bu konu hakkında şunlar yazılmıştır:

"...ve ammâ rahm [uterus] ya'nî fercüñ içi bir cismdir kim siñirden terkib olibdur ve mevzi'i kaşuğüñ ve togru bağırsaquñ [rectum] ve göbegüñ ortasındadır ve bir uzun boynı vardır [vagina] kim ferce [vulva] degin irişür ve dibinde iki hâye [ovarium] vardır ve menfa'ati oldur kim yüküülüğü [gebelik] kabül ide..."^{12, s. 520/44a}

Burada "ferc" olarak anlatılan anatomik yapı "vulva" karşılığıdır. Halen "vajina" olarak adlandırılan yapı bu metinde "rahmin boynu" olarak nitelendirilmekte, "ovarium"lar da "iki hâye" olarak bildirilmektedir.

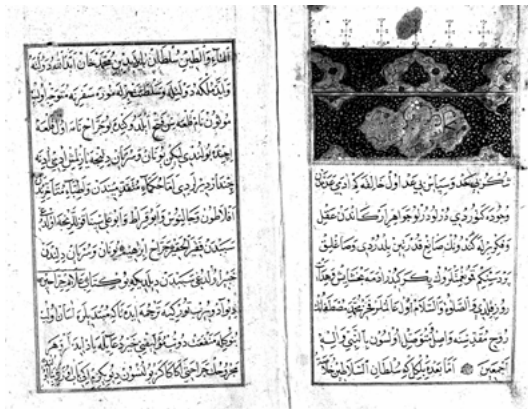
Cerrâh İbrâhîm ve Alâ'im-i Cerrâhîn

Alâ'im-i Cerrâhîn'in halen elimizde bulunan ve 1505 tarihini taşıyan en eski nüshasının girişinde Cerrâh İbrâhîm'in verdiği bilgilere göre; Yunan ve Süryan dilinde yazılmış olan ve *Çindâr* adını taşıyan bu cerrâhnâme, Sultan II. Bayezid'in Mora seferi sırasında Moton kalesi fethedildiğinde orada bulunmuş, bu kitabın Eflâtûn, Câlînûs, Ebûkırât ve Ebû 'Alî Sînâ sözlerince yazılmış olması nedeniyle ve kendisi de Yunan ve Süryan dilini bildiği için, kitaba '*Alâ'im-i Cerrâhîn*' adını verip Türkçeye çevirmeyi istediğini bildirmektedir (*Resim 1*).¹³ Cerrâh İbrâhîm hakkında oldukça az bilginimiz vardır. Babasının isminin Abdullah olması nedeniyle bir dönme olarak değerlendirilen Cerrâh İbrâhîm,¹⁴ büyük olasılıkla bir saray cerrahı olup, Mora seferine de cerrahbaşı sıfatıyla katılmıştır.¹⁵ Eserin halen bilinen yedi nüshası¹⁵ ve bir özeti bulunmaktadır.¹⁶

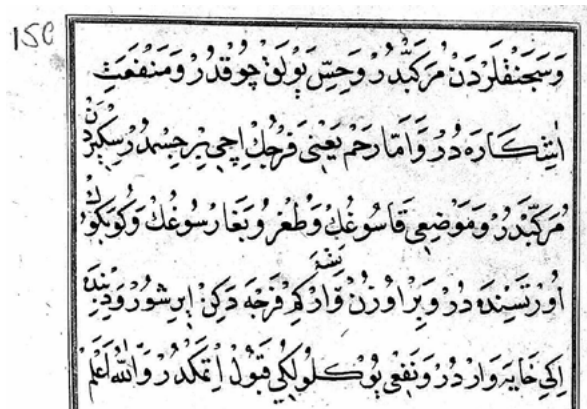
Kadın genital sistemi anatomisi '*Alâ'im-i Cerrâhîn*'in on ikinci bâb'ında yer alan ve fasıl numarası belirtilmemiş olan "*faşl a'zâyı mürekkebenüñ bağıyyesi teşrihindedür ya'nî iki bögrek ve kavuğ ve iki hây ve zeker ve raḥmdür*" başlıklı bölümünde yer almaktadır (*Resim 2*).¹³

"...ve ammâ raḥm ya'nî fercüñ içi bir cismdür, siñirden mürekkebdür ve mevzi'i kasuğñ ve ṭoğru bağarsuğñ ve göbegüñ ortasındadır ve bir uzun nesne var kim ferce degin irişür ve dibinde iki hây vardur ve nef'i yüklülüğü kabül itmekdür, vallahu a'lem."^{13, v.150a}

Bu eserde kadın genital sistemi anatomisi ile ilgili olarak yazılanların *Kitâbu'l-Müntehab fî't-Tıbb'da* yazılanlar ile çok benzer olduğu görülmektedir. Her iki eser üzerinde yapılan incelemeler, '*Alâ'im-i Cerrâhîn*'de bulunan teşrih bölümüne *Kitâbu'l-Müntehab fî't-Tıbb'da* yer alan teşrih bölümünün kaynaklık etmiş olabileceğini düşündürmektedir.¹⁷

Resim 1. '*Alâ'im-i Cerrâhîn*'in başlangıç sayfaları [Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa Koleksiyonu, No: 568, 911 H./1505: v. 1b-2a]

Resim 2. '*Alâ'im-i Cerrâhîn*'de uterus anatomisinin anlatıldığı kısım [Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa Koleksiyonu, No: 568, 911 H./1505, v.150a].

Emîr Çelebî ve *Enmûzecü't-Tıbb*

Emîr Çelebî Edirne'de doğmuş ve Kahire'de tıp öğrenimini tamamladıktan sonra Kalavun Dârüşşifâsı'nda hekimlik yapmış, Kaptanıderya Recep Paşa tarafından İstanbul'a getirilmiştir. Bir süre sonra Sultan IV. Murat'ın dikkatini çekerek, sultanın yakınları arasına katılmış ve 1629'da hekimbaşı olarak atanmıştır. 1638'de Bağdat seferi sırasında Sultan IV. Murad tarafından ölümle cezalandırılmıştır.¹⁸

Enmûzecü't-Tıbb Emîr Çelebî'nin en önemli eseridir (*Resim 3*). 1624 yılında Recep Paşa adına yazılmıştır. Kitap bir *mukaddime* (başlangıç, giriş, önsöz), altı *ta'lim* (ders) ve bir *hâtîme* (son) üzerine düzenlenmiştir.¹⁸ *Ta'lim*ler (dersler) *sıfırlara* (kitaplara), *sıfırlar* da *bâblara* (bölümlere) ayrılmıştır.¹⁹ Kitapta anatomi ile ilgili bölümler bulunmaktadır.^{14,20-22} Bununla birlikte, kitabın sonunda yer alan ve hekimin hastalarına, meslektaşlarına ve mesleği öğrendiği kişilere karşı görev ve sorumluluklarını bildirdiği "*vesâyâ-ı hükemâ-yı selef ve halef*" başlıklı deontolojik bölümünün son kısmında hekime anatomi öğrenmek için insan ve hayvan diseksiyonu yapmayı önermesi, bu kitabın belki de en önemli özelliğidir (*Resim 4*).^{14,18,23}

"...ve 'ilm-i teşrihi bir hoş ehlinden görmek lâzımdır deyu tamām-ı dikkat eyleye ve 'ilm-i teşrihi göre; belki kendüsi kütübdan mücerred takrîr ile kâni' olmayub, seferlerde ölen mevtâdan ve sâ'ir hulkıyyeti insâna müşâbih hayvânâtdan, hınzîr ve maymunuñ gerek a'sâb ve em'â ve urûkı cümlesi insâna müşâbihdir, bir dânesin, her kanķısı olursa, getürüb kaç' ve teşrih idüb, tamar be tamar, 'urûk be 'urûk, tamâm gördükden sonra em'â ve riye ve kebidîñ hey'etini ve ğidâları vâsıl olduğı maħalli görmek kâbildir; bu tārîkle tamâm-ı 'ilm hâşıl ider; hemân bundan şoñra 'aql-ı selîm ve taḅ-ı müstakîm gerekir ki t̄alibe reh-ber ola."^{20,v.365b}

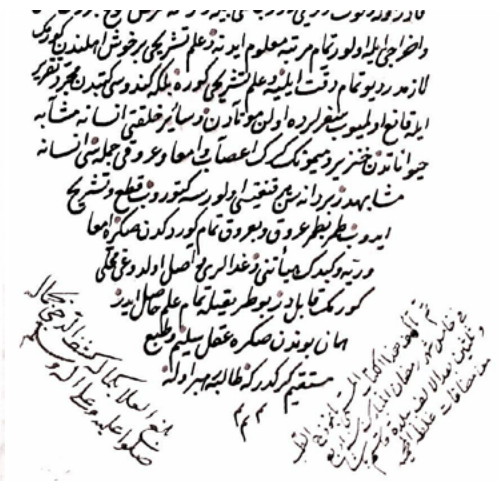
Emîr Çelebi, eserde kadın ve erkek genital sistemini birlikte ele almış olup, aynı zamanda bu bölümde meme anatomisi ile ilgili bilgi de vermiştir. Adı geçen bölüm eserin dördüncü ta'lîminin, birinci sıfırının, beşinci bâbında yer almaktadır (Resim 5):

bâb-ı hâmis âlât-ı tenasül-i zükûr ve inâs beyanındadır [beşinci bâb erkeklerin ve kadınların üreme organları beyanındadır]

"... 'urûkdan tenâsül-i inâsın imâlâtı ile vi'â-i menî [tuba uterina; oviductus] ve ferc [vulva], beyzâtâna [testiculi] şebîhdir; ve ammâ raḥm [uterus] şifâkîdir ve anîñ 'unķı [vagina] kazîb [penis] mişâlinedir; nihâyet kazîb hâricde, nisânîñ, anîñ mişli, dâhîlindedir ve ğirddir [yuvarlakdır] ve bir cânibi ki yaşşıdır, raḥmiñ iki tārafını ihâta eylemişdir; bir tārafı ki beyzâtân-ı ricâldir [erkeklerin testisleridir], azdır, taşradan müdevverdir [yuvarlak, değirmi], istidârât üzeredir; ve raḥm 'aşabânîdir [sinirlidir] ve 'urûkı bî-nihâyedir [damarları sonsuzdur], kan andan nażc-ı tām bulur [tam olgunlaşır]; ve laḥm-i ğudedîñ [bezsel etlerin] biri daḫı memelerdir ve ol harâreti kalbden kesb ider; ve şiryân-ı 'azîm [büyük atardamar] ki memelerden gelir, anda münkasım olur; sût ki memelerde hâşıl olur, dem-i hayzdan [adet kanından] hâşıl olur; ve memelerde olan laḥm-ı ğudedî burüdete [soğukluğa] mâ'ildir; mizâcı i'tidâl üzre gelen kanı beyâz eylemekdir; mu'tâ-i muḫlak [Tanrı] lâzım olan mikdârı dem-i hayzdan taklîb-i leben idüb [süte döndürüp] i'tâ-i lutf ider [iyilik verir], şol vaķt ki şabî feza' ide [çocuk bağırup çağırır]; leben cārî olub [akıp], hareket ider; nitekim bir şâ'ir şîrîn kelâm dimişdir; beyt: gözüñ mehdinde çeşmiñ t̄flın ağlat, ki t̄a cûş eyleye pistân-ı raḥmet."^{23,v.67a}

Resim 3. Enmüzeçü't-Tıbb'ın başlangıç sayfaları [Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Mihrîşah Sultan Koleksiyonu, No: 342-1, v.1b-2a].

Resim 4. Emîr Çelebi'nin Enmüzeçü't-Tıbb'da "vesâyâ-ı hükemâ-yı selef ve halef" başlıklı deontolojik bölümde hekime anatomi öğrenmek için insan ve hayvan diseksiyonu yapmasını önerdiği son kısım [Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Mihrîşah Sultan Koleksiyonu, No: 342-1, v.365b].

Şemseddin İtâkî ve Teşrîhü'l-Ebdân ve Tercemân-ı Kibâle'-i Feylesûfân

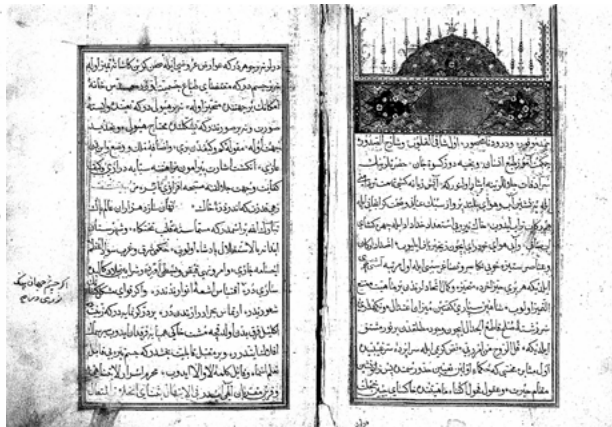
Hem Türkçe, hem de resimli olması nedeniyle çok değerli bir eser olan *Teşrîhü'l-Ebdân ve Tercemân-ı Kibâle'-i Feylesûfân*'ın yazarı Şirvanlı Şemseddin İtâkî'dir.^{14,24,25} Ünver,²⁴ eserin başında ve sonunda yer alan bilgilerden yola çıkarak; Şemseddin'in tabip olduğunu, tıbbi ve tabii ilimleri dikkatle tahsil ettiğini, bu ilimleri dersâne-i İdris'te öğrendiğini, hekim olunca uzun süre unutulduğunu, çok iyi tanıdığı ve takdir ettiği kimselerden İbrahim ve Ali Efendilerin kendisini teşvik ederek Türkçe bir teşrih kitabı yazmasını ve herkesin bundan yararlanmasını temenni ettiklerini, kendince hekim ve filozof olan bu kişilerin tavsiyelerini tutarak eserini yazdığını bildirmektedir.

Yaşamında sıkıntılı zamanlar geçiren ve bir aralık ülkesinden ayrılan, ama gittiği yerlerde de değeri bilinmeyen Şemseddin İtâkî, ilme karşı olan bu kayıtsızlıktan kederlidir. Bu eseri için yirmi yıldan fazla çalıştığını söyleyen İtâkî'nin yaşamı elli yaşına kadar bahtsızlık içerisinde geçmiş, altmış yaşında hastalıkla, ihtiyarlığa yaklaştığı ve ölümün çok yakın olduğunu hissettiğinde, dünyasal etkilerle boş yere üzüntüye kapılmanın anlamsızlığını anlayarak hacca gitmiş ve Sultan IV. Murad tarafından bu şehrin şeyhü'l-haremiğine atanmıştır. Aynı zamanda şair de olan Şemseddin'in mahlası İtâkî olup, Farsça ve Türkçe şiirleri bulunmaktadır.²⁴

Eserin yazılış tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, Kâhya²⁵ yaptığı incelemeler sonucu eserin 1632'de yazılmış olduğunu bildirmektedir. Eserin halen bilinen 8 nüshası bulunmaktadır (*Resim 6*). Bu nüshaların dördü resimli,²⁵ dördü resimsiz olup,^{25,26} resimli nüshalarda Mansûr ibn Ahmed'in *Teşrîh-i Ebdân*'ındaki anatomi şemalarına benzeyen resimlerden farklı olarak, Avrupa kökenli resimler de bulunduğunu bildiren Kâhya,²⁵ incelemesinde bu resimlerin bazılarının Andreas Vesalius'un *De Humani Corporis Fabrica*'sından alındığını saptamıştır. Rusel²⁷ İtâkî'nin de eserini kapsayan bir çalışmada, kadın üreme organlarını gösteren figürün Juan Valverde de Amusco'nun *Anatomia del Corpo Humano*²⁸ adlı eserinden alındığını göstermiştir. Kâhya,²⁵ üçüncü bir grup şemanın ise bizzat yazarca çizilmiş olabileceğini bildirmektedir.

Resim 5. *Enmüzecüt't-Tıbb*'da erkeklerin ve kadınların üreme organlarını beyan eden beşinci bâbın bulunduğu sayfalar [Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Mihrişah Sultan Koleksiyonu, No: 342-1, v.66b-67a].

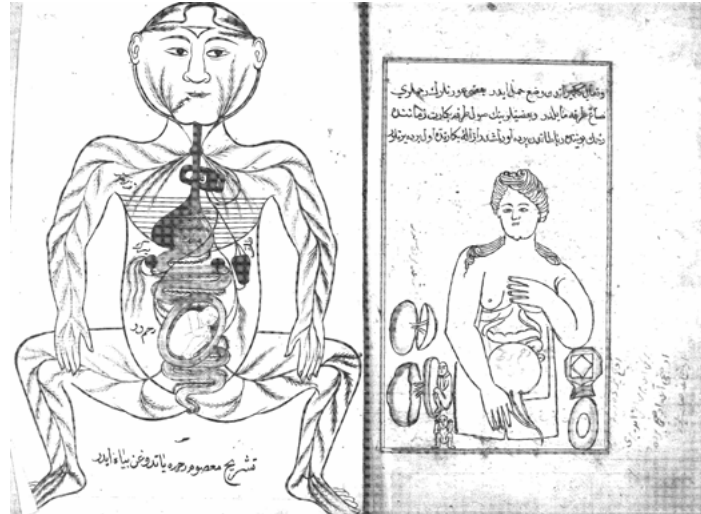

Resim 6. *Teşrîhü'l-Ebdân ve Tercemân-ı Kibâle'-i Feylesûfân*'ın başlangıç sayfaları [Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hüsrev Paşa Koleksiyonu, No: 464, v.1b-2a].

Kadın genital sistem anatomisi ile ilgili bölüm “fî teşrîhi’r-rahm” başlığını taşımaktadır:

“fî teşrîhi’r-rahm [uterus anatomisi üzerine]

Rahm [uterus] evlād tevellüdiniñ âletidir; şekli erkek âdemiñ zekeri [penis] ve hāyesi [testiculus] şekli üzredir, lâkin zeker taşra çıkmışdır ve tamāmdır, rahm nākışdır ve içerüdedür; rahm hemān erkek âleti gibidir, ammā döndürülmüş; aña benzetmişlerdir ki rahm huşye kîsesidir [scrotum] ve rahmiñ boynı [vagina] zekerdür; anıñçündür ki zeker rahme kâlib gibidir ve rahm zekere gîlâf [kılıf, kın] gibidir; ‘avretleriñ hāyeleri [ovarium] erkek hāyesi gibidir, lâkin erkegiñ büyükdür ve degirmidir, uzunluğa mâyil ve bir kîsededir ve taşradadır; ‘avretleriñ hāyesi küçükdür, degirmisi yaşşılığa mâyildir ve ferciñ [vulva] iki cānibinde [tarafında] konmuşdur, her biriniñ üzerinde müstakîl gîşā [örtü, perde, zar] vardır; ve dağı erkek âdemiñ hāye ile zekeri dibinde bir menfez [delik, yarık, ağız] vardır, aña vi’ā’-i menī [ductus deferens] dirler, dışiniñ dağı vi’ā’-i menī [oviductus, tuba uterina] dirler; dışiniñ dağı vi’ā’-i menī si vardır, lâkin erkek hāye cānibinden yukarı çıkmışdır ve ol tamarlarıñ^{29,v.121a} ve hāye-bend [bağ, bağlama] olacak ribātlarıñ [bağların] menfezinden aşağı inmişdir, andan iki üç yerde egilüb toğrulmak ile zeker mecrāsına girmişdir; ammā dışide bu vi’ā’-i menī hāyeden böğür cānibine meyl itmışdır ve iki boynuz gibi olmuşdur egilmişdir arkası böğür cānibine ve yüzi rahmiñ boynı tarafınadır, tā menī gelmek āsān [kolay] ola; ‘avretlerde ev’iye-i menī [iki oviductus] beyzeteşne [iki ovarium] muttaşıldır [bitişiktir], inzāl [indirme, indirilme] vaktinde bir sağdan ve bir şol huşye inzāl olur; erleriñ mebde’i [başlangıcı] dağı ikidir, lâkin mahrec-i menī birdir, erlerde muttaşıldır, cimā’ vaktinde boynı çekilür, mecrāsı geñire, menī cezbî için; rahmiñ içinde bir taraf vardır, müdevverdir, siñirden çok tamar; ve Diyüklîsden naql iderler ki rahmiñ içindedir ve zevāyid [fazlalıklar] vardır, bevāsîr [bâsurlar] gibi; ve rahm çok tamarlardan olmuşdur, tā ki etfāle [çocuklara] mekân-ı müstahkem [sağlam yer] ve fazl-ı tamsı [mensturasyon fazlası] etfāle gîdā eylemegi çok bol ola; rahm iplikler ile göbek tarafına ve kaşığıñ kemigine bağlanmışdır; rahm siñirden anıñçündür ki içi taldıkça giñiye [genişleye] ve boşandıkça tārıla [darala]; hikmet-i ilahî yavrı büyüdikçe rahm dağı büyür; anıñçün kızlarda rahm gāyet küçük olur, hattā meşāneden [sidik kavuğu; vesica urinaria] küçük olur; âdem rahminiñ iki tecvîfi [oyuk yer; cavum uteri] vardır, sāyir hayvānāt rahminiñ memeleri sayusınca, meşelā kelpiñ [köpek] rahminiñ tecvîfi sekiz olur; rahmiñ mevzi’i meşāneniñ ardıdır; rahmiñ yukarı^{29,v.121b} meşāneden ziyādedir; meşāneniñ aşağıda boynı rahmden ziyādedir ve me’ā’-i müstakîmiñ [rectum] yüzidir; me’ā’ [bağırsak; intestinum] ile meşāne arasındadır, tā ki etfāliñ yeri yumşak ola; göbek ile ferciñ arasın kaplamışdır; rahmiñ boynınıñ uzunluğı altı parmağdan on parmağa dekdir, ba’zî keşret-i cimā’ [cinsel birleşme çokluğu] ile uzar; rahm iki tabakalıdır; içerü tabakasında çok tamarlar vardır ve her tamarıñ ağızı bir çukurcuğdur, aña nıkrū’r-rahm [rahmin yuvarlak deliği] dirler veyā deriniñ gîşāsı ki qarında olur, bu çukurlara muttaşıldır [bitişiktir] ve tams [âdet görme] humreti [kırmızılığı] andan gelür ve yavrınıñ gîdası andan irişür; taşrada tabakası aña bir gîlâf gibidir ve bir tecvîfidir; içerüdeki tabaka iki tecvîfidir, şol minval üzre ki yukarı tabaka kaldırılrsa şanursın kim iki rahmdir ve ikisiniñ dağı boynı birdir; rahm gāh semirir ve gāh sölpük olur; hayz vaktinde [kadınlarda aybaşı] semirir, pāk oldıkda sölpük olur; cima’ vaktinde rahm ferciñ ağızına yakın gelür, bi’t-tab’ menī’i cezb eylemek şevkine; rahmiñ mecrāsı fercin ağızına berāberdir, hayzı idrār idüb ve menī’i almak için ve yavrı toğurmak için; hālet-i ‘ulūğda [gebelik, döllenne] ol mertebede tārılır ki bir kıl girmez, soñra bi-iznillahi tebārek ve^{29,v.122a} te’alā geñir, andan vaz’-ı haml ider [doğurur]; ba’zî ‘avretleriñ rahmleri sağ tarafa mâyildir ve ba’zîleriniñ şol tarafa; bekāret zemānında rahmiñ boynunda ribātātadan [bağlar] perde [hymen] olmuşdur; izāle’-i bekāretde ol perde yırtılır (Resim 7).^{29,v.122b}

Resim 7. *Teşrihü'l-Ebdân ve Tercemân-ı Kibâle'-i Feylesûfân*'da uterus anatomisinin sonlandığı sayfa ve Juan Valverde de Hamusco'nun *Anatomia del corpo humano* adlı eserinin "Tauola VI del Lib. III." başlıklı sayfasında bulunan "XXX, XXXI, XXXII, XXXIII, XXXIII" numaralı figürlerinden alıntılanmış olan resimler [Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hüsrev Paşa Koleksiyonu, No: 464, v.122b (Ankara: Milli Kütüphane Mf 1994 A 3536'dan)]. Diğer sayfadaki resim ise "teşrih ma'sûm rahimde yatduğın beyân ider" alt yazısını taşımakta olup, Mansûr b. Muhammed b. Ahmed'in *Kitâbu Teşrihi'l-Ebdân min et-Tıbb* adlı eserinde yer alan figürle³⁰ benzerlik göstermektedir.

TARTIŞMA

Türkiye'de anatomi öğreniminin "medrese dönemi" olarak adlandırılan zaman aralığında yazılmış bulunan genel tıp eserleri içerisinde anatomi bölümlerinden ve yalnızca anatomi üzerine yazılmış eserlerde yer alan bilgilerden yola çıkıldığında, kadın genital sistemi anatomisi özelindeki bilgilerin son derece sınırlı olduğu görülmektedir. On üçüncü yüzyıla ait *Tuhfe-i Mubâriz*'de bu konuda sadece bir kaç satır bilgi bulunurken, XV. yüzyıla ait *Kitâb-ı Müntehab fî't-Tıbb*'da ve yine XV. yüzyıl sonu XVI. yüzyıl başına ait olan *Alâ'im-i Cerrâhîn*'de ayrıntı içermeyen kısa bir bölüm bulunduğu, XVII. yüzyıla ait ve yaygın kabul görmüş genel bir tıp kitabı niteliğindeki *Enmûzecü't-Tıbb*'da da konumuzla ilgili olarak yine kısa bir bölümün bulunduğu görülmektedir. Yine XVII. yüzyılda yazılmış bulunan Türkçe anatomi kitabı *Teşrih-i Ebdân*'da ise, diğerlerine kıyasla oldukça ayrıntılı bir bölümün yer aldığı görülmektedir.

Şehsuvaroğlu,¹ İskenderiye Tıp Okulu'nda Ptolémée hanedanı döneminde disseksiyona izin verilmesi nedeniyle, eski Hint ve Mısır'dan gelen anatomi bilgisinin önemli bir gelişme göstererek eski Yunan yoluyla İslâm coğrafyasına yansıdığını ve tüm Ortaçağ süresince hem Doğu, hem de Batı dünyasında tek kaynak olan İbn Sînâ'nın ünlü eseri *Kânûn*'da yer aldığını bildirmektedir. Bunun bir yansıması olarak Anadolu'da ve Anadolu Türklerinin egemen olduğu bölgelerde kurulan medreselerde de *Kânûn* okutulmuş ve açıklanmıştır.¹ Öte yandan Mansûr b. Muhammed b. Ahmed'in 1386 yılında yazdığı ve Sultan Timur'un torununa ithaf ettiği *Kitâbu Teşrihi'l-Ebdân min et-Tıbb* adlı Farsça yazılmış resimli anatomi eseri de içerdiği resimleri nedeniyle çok büyük önem kazanmıştır.³⁰ Kâhya ve Bilgen³⁰ eserin 40 kadar nüshasının bulunduğunu, kopya sayısındaki bu fazlalığın da eserin çok kullanıldığının bir göstergesi olduğunu bildirmekte, buna neden olarak da İslâm coğrafyasında çok fazla resimli anatomi kitabı bulunmamasını göstermektedir.

İncelediğimiz kitaplardaki bilgilerin karşılaştırılması açısından temel eserler olması nedeniyle Mansûr b. Muhammed b. Ahmed'in *Kitâbu Teşrihi'l-Ebdân min et-Tıbb*'i³⁰ ile İbn Sînâ'nın *el-Kânûn fî't-Tıbb*'ı yazıda yer alan eserlerde bulunan bilgilerle karşılaştırmada ele alınmıştır. *Kânûn*'da yer alan kadın genital sistemi anatomisi ile ilgili açıklamalar ise, eserin XVIII. yüzyılda Tokatlı Mustafa Efendi tarafından yapılan Türkçe çevirisinden³¹ (*Ek-1*) elde edilmiştir.

Hekim Bereket, *Tuhfe-i Mubâriz*'nin girişinde *Kânûn*'u özetlediğini bildirerek bir anlamda onu kaynak olarak kabul ettiğini açıklamaktadır.⁹ Kadın genital sistemi ile ilgili yazılanlardan bu saptamayı yapmak oldukça zor olmakla birlikte, eserin teşrih bölümünün geneline bakıldığında, yapılandırılmasında, İbn

Sînâ'nın *Kânûn'u* da içinde olmak üzere, Râzî'nin (865-925) *Kitâbü'l-Mansûr'si* ve 'Alî ibn Abbâs'ın (930-996) *Kitâbü'l-Melik'sinin* etkilerini görmek olasıdır. Yine Abdülvehhâb'ın *Kitâb-ı Müntehab f't-Tıbb*, Cerrâh İbrâhîm'in *'Alâ'im-i Cerrâhîn* ve Emîr Çelebi'nin *Enmûzecü't-Tıbb'ının* ilgili bölümlerinde yer alan bilgilerin azlığı nedeniyle kadın genital anatomisi konusunda ayrıntılı bir karşılaştırma yapılması mümkün olmamakla beraber, bu eserlerin anatomi bölümlerinin yapılandırılmalarında da adı geçen eserlerin etkileri görülmektedir. Râzî'nin *Kitâbü'l-Mansûr'si*³² ve 'Alî ibn el-Abbâs'ın *Kitâbü'l-Melik'sinde*³³ organların anatomisi ele alınırken önce basit, sonra da bileşik organların anatomilerinin sıralandığı görülmektedir. Râzî, *Kitâbü'l-Mansûr'sinin* birinci makalesini³² Ali ibn Abbâs ise *Kitâbü'l-Melik'sinin* tıbbın teorisine ait olan ve 10 makaleden oluşan ilk bölümünün 2. ve 3. makalelerini anatomiye ayırmış; 2. makalede basit organlar, 3. makalede ise birleşik organlar hakkında açıklamada bulunmuştur. Bu makalenin 33. bâbı tenasül organlarının ve rahmin nitelikleri, 34. bâbı cenin bulunan rahmin nitelikleri, 35. bâbı da memelerin nitelikleri hakkındadır.³² İbn Sînâ'nın *Kânûn'unun* birinci kitabında ise "organların doğası ve çeşitleri" genel başlığı altında organların basit ve bileşik organlar olarak ikiye ayrıldığı bildirilmiş; "kemikler," "kıkırdak," "sinirler," "tendonlar," "bağ dokusu," "arterler," "venler," "membranlar" ve "et" alt başlıkları ile basit organlar sayılmış, organlar fonksiyonlarına göre "temel ya da hayati organlar" ile "yardımcı organlar" şeklinde sınıflandırıldıktan sonra, "kökenlerine göre" de düzenlenmiştir. Anatomi ile ilgili bu bölümün 1. alt-kısmı "kemikler," 2. alt-kısmı "kaslar," 3. alt-kısmı "sinirler," 4. alt-kısmı "arterler," 5. alt-kısmı "venler" hakkındadır.³⁴ Bileşik organların anatomisi ise, *Kânûn'un* üçüncü kitabında baştan ayağa hastalıklar açıklanırken ele alınmış, önce ilgili organın anatomisi hakkında bilgi verilmiş, daha sonra hastalıkları açıklanmıştır. *Kânûn'un* üçüncü kitabının 21. fenni "uterus hastalıkları ve tedavileri" hakkında olup, bu fennin birinci makalesinin, birinci faslı "uterus anatomisi" hakkındadır.³¹

Burada ele alınan Şemseddîn İtâkî'nin *Teşrihü'l-Ebdân ve Tercemân-ı Kibâle'-i Feylesûfân'ın* kadın genital anatomisi ile ilgili bölümü oldukça ayrıntılıdır. Kâhyâ,²⁵ *Teşrihü'l-Ebdân* üzerinde yaptığı ayrıntılı çalışmada; bazı tıp tarihçilerinin İtâkî'nin eserini Mansûr b. Muhammed b. Ahmed'in *Kitâbu Teşrihi'l-Ebdân min et-Tıbb* adlı eserinin bir çevirisi olarak değerlendirdiklerini, ama her iki eserin ayrıntılı incelenmesinin bunu doğrulamadığını, bu değerlendirmeyi yapanların bu durumu büyük olasılıkla her iki eserde yer alan şemaların benzerliğe dayandırdıklarını bildirmektedir. Gerçekten de yazımızın konusu olan kadın genital sistemi anatomisi üzerine Mansûr b. Muhammed b. Ahmed'in *Kitâbu Teşrihi'l-Ebdân min et-Tıbb'ında* yer alan uterus anatomisi ile ilgili bölümün, Şemseddîn 'İtâkî'nin *Teşrihü'l-Ebdân ve Tercemân-ı Kibâle'-i Feylesûfân'ında* yer alan ve bulgular bölümünde tamamı verilen bölümle karşılaştırıldığında oldukça kısa olduğu görülmektedir. Öte yandan *Kânûn'un* Türkçe çevirisi ile yaptığımız karşılaştırma ise *Teşrihü'l-Ebdân ve Tercemân-ı Kibâle'-i Feylesûfân'da* yer alan bölümün, *Kânûn'da* yer alan bölümle paralellik gösterdiğini ve onun bir özeti görünümünde olduğunu ortaya koymaktadır.

Emîr Çelebi eseri *Enmûzecü't-Tıbb'da* rahmin sıfâkî olduğunu söylemekte, rahmin boynunun ise "kazîb" yani "penis" gibi olduğunu, sonuçta penisin "dışarıda," kadınlarda ise, onun gibi, ama "içeride" olduğunu bildirmektedir.²³ Şemseddîn İtâkî de eserinin ilgili bölümünde, rahmin çocukların dünyaya gelme organı olduğunu söylemekte ve şeklinin de erkeğin "zeker"i yani "penis"i ve hâye"si yani "testis"i şekline benzediğini, bununla birlikte zekerin dışarı doğru ve tam olduğunu, rahmin ise eksik ve içeride bulunduğunu, rahmin hemen döndürülmüş erkek organı gibi olduğunu söylemektedir.²⁹ "Rahm"ın yani "uterus"un "husye kîsesi"ne yani "scrotum"a, "rahim boynu"nun "zeker"e yani "penis"e benzetildiğini, bu yüzden zekerin rahme "kalıp," rahmin de zekere "kılıf" gibi olduğunu bildirmektedir.²⁹ İbn Sînâ'nın *Kânûn'unun* Türkçe çevirisinde ise şu açıklamalar bulunmaktadır:

"Biz deriz ki kadınlarda doğurma organı rahimdir ve rahim, yaratılışın aslında, erkeklerde olan doğurtma organına yani zekere [penise] ve beraberinde olanlara benzerdir ve o iki doğurma/doğurtma organının bir tamdır ve dışarı doğrudur ve kadınlarda olan eksik ve içte hapsolmuştur. Sanki rahim zekerin tersine çevrilmişidir ve safn [scrotum] yani erkekte olan husye kesesi rahmin sıfâkî mertebesinde ve kazîb [penis] rahmin boynu mertebesinde olur."^{31,v.428a}

Bütün yazarlarımızda "unk-ı rahm" ya da "rahim boynu" olarak bahsedilen anatomik yapı, *Kânûn'un* Türkçe çevirisinde de "unk-ı rahm [uterus boynu]" ya da "rahmin rakabesi [uterusun boynu]" olarak adlandırılmaktadır.³¹ İlk anda ismi nedeniyle "cervix uteri" olarak düşünülebilecek bu yapının,

yapılan tanımlamalara göre “vajina” olduğu anlaşılmaktadır. *Kânûn*’un Türkçe çevirisinde, Şemseddin İtâkî’de²⁹ de benzerini gördüğümüz gibi; “rakabe”nin ortalama uzunluğunun “altı parmakdan on bir parmağa kadar” olduğunu bildirilmektedir³⁰ ki, “cervix uteri”nin uzunluğunun bu ölçüde olmadığı bilinmektedir ve yine *Kânûn*’un Türkçe çevirisinde, “rahm”in yani “uterus”un kendi uzunluğunun, “boynu”nun uzunluğuna yakın olduğu bildirilmektedir.³¹

İtâkî,²⁹ diğer yazarlarımızın metinlerinde de görüldüğü gibi, kadınlarda da erkeklerde olduğu gibi iki “hâye” bulunduğu ve bu iki “hâye”nin yani “ovarium”un “ferc”in yani “vulva”nın iki tarafında olduğunu ve üzerlerinde müstakil “gışâ” yani “örtü, zar” olduğunu bildirmektedir. *Kânûn*’un Türkçe çevirisinde ise bu yapılar “beyze” yani “yumurta” olarak adlandırılmakta ve bunların fercin iki tarafında ve içte olduğu, her birisini özel bir örtünün gizlediği, erkekte olduğu gibi bir kesenin ikisini bir araya getirmediği vurgulanmaktadır.³¹ İtâkî,²⁹ yine, kadında da erkekte olduğu gibi “vi’â’i menî” bulunduğunu, kadının “vi’â’-i menî”sinin “hâye”den böğür tarafına doğru gittiğini ve iki boynuz gibi olduğunu bildirmektedir. *Kânûn*’un Türkçe çevirisinde de “vi’â’-i menî”nin [tuba uterina] kadınlarda iki “beyze”den başlayıp, iki böğür tarafına doğru yöneldiği, eğri iki boynuz gibi çıkıp, iki yana çıkıntı oluşturarak, genital organın yanlarına birleştiği bildirilmektedir.³¹ İtâkî,²⁹ uterusun bağları olduğundan bahsetmiş, yine uterusun sinirden yapılmış olduğunu, bunun nedenini ise içi doldukça rahmin büyümesi için olduğunu bildirmiş, kızlarda rahmin gayet küçük olduğunu söylemiştir. Diocles’den nakille rahmin içerisinde “basur gibi” çıkıntılar olduğunu ve rahmin çocuklara sağlam bir yer ve adet kanı fazlasını çocuklara bol gıda yapabilmesi için rahmin çok sayıda damarlardan oluştuğunu yazmaktadır.²⁹ Benzer bir bilgi bulunmasına karşın, Diocles’in ismi *Kânûn*’un Türkçe çevirisinde geçmemektedir.³¹ Yine *Teşrîhü’l-Ebdân*’da uterusun iki boşluğu olduğu, diğer hayvanlarda ise memeleri sayısınca boşluk bulunduğu, örnek olarak da köpeğin rahminin sekiz boşluğu olduğu bilgisi verilmektedir.²⁹ *Kânûn*’un Türkçe çevirisinde de; benzer şekilde insan rahminin iki boşluğu olduğu, diğer hayvanların rahminde memeleri sayısınca boşluk olduğu bildirmekle birlikte bu konuda herhangi bir örnek verilmemiştir.³¹ İtâkî²⁹ rahmin iki tabakalı olduğunu, iç tabakasında damarların çok olduğunu, her damarın ağzının çukur olduğunu ve bunlara “nikru’r-rahm” dendiğini söylemektedir. Dış tabakanın bir kılıf gibi ve bir boşluğu olduğunu söyleyen İtâkî,²⁹ bu tabaka kaldırıldığında içteki tabakanın iki boşluğu olduğunu, bu nedenle iki rahim olarak sanılacağını ama ikisinin boynunun tek olduğunu bildirmektedir. Bu bilgilerin de çok benzer şekilde *Kânûn*’un Türkçe çevirisinde bulunduğu görülmektedir.³¹ Bölümün sonunda İtâkî,²⁹ rahmin boynunda bekâret zamanında bağlardan bir perde olduğu (hymen) bilgisini vermektedir ki, aynı bilgi *Kânûn*’un Türkçe çevirisinde “teşrîh-i rahm” bölümünün sonunda da yer almaktadır.³¹

Kadın genital sistem anatomisi konusunda büyük olasılıkla Şemseddin İtâkî’nin kaynağı olan İbn Sînâ’nın da bu konuda yazdıkları Bergamalı Galen’den (129-200) alınmış gibi görünmektedir. Galen’in *De Usu Partium*’unun 14. kitabı “üreme sistemi” başlığını taşımaktadır.³⁵ Kadın genital organlarının erkeğin genital organlarının tersine dönmüş şekline benzemesiyle ilgili bölüm de içinde olmak üzere, kadınlarda iki “didymus” yani “testis” olduğu, bunlara yapışan damarların [the Fallopian tube] erkeklerdeki “parastatai cirsoeideis [the ductus deferentes]” analogu olduğu, “cervix”in tek olmasına karşın, doğanın “uterus”ta tek boşluk yaratmadığını, domuz ve çok sayıda fetüs taşıyan diğer bazı hayvanlarda “uterus”ta çok sayıda “sinus” yaratmasına karşın, insanda ve insana benzeyen hayvanlarda biri sağda ve biri solda olmak üzere iki “sinus” yarattığı gibi bilgilerin hepsi bu bölümde ve çok ayrıntılı olarak yer almaktadır.³⁵

Galen’in II. yüzyılda yazdığı ve kadınlarda uterusun iki boşluklu olduğu yönündeki yanlış bilginin hem İbn Sînâ’da, hem de onun ardılları olan yazarlarımızda XVII. yüzyıla kadar sürdüğünün görülmesi, Galen’in İbn Sînâ üzerindeki ve ardından, İbn Sînâ’nın da yazarlarımız üzerindeki otoritesini göstermesi adına oldukça anlamlıdır.

Kadın hastalıkları ve doğum konusunda yüzyıllarca temel kitap olarak kabul edilmiş ve kullanılmış olan *Gynace’a*’da,³⁶ Soranos’un Galen kadar ayrıntılı bilgi vermemekle birlikte, kadın genital sistemi hakkında döneminin anatomi bilgisini yansıttığı görülmektedir.³⁷ Uterus anatomisiyle ilgili olarak yer alan bilgilerden bazıları şunlardır:

“...Uterusun birinci ve en dıştaki parçası “orifice [ağız, delik]” olarak adlandırılır, sonraki parça “boyun” ve izleyen bölüm “isthmus [dar boğaz, geçit]” ve bu parçaların tümü “tube [boru, tüp]” olarak adlandırılır; ve “boyun”un darlığından sonra uterusun her iki tarafta genişleyen ilk parçaları “omuzlar,” sonrakiler “yanlar,” ve en uzaktaki bölümü ise “fundus [dip, taban]” olarak adlandırılır. Altında yatan bölüm “kaide” ve bütün boşluk “kavite” ya da “hollow [oyuk yer, çukur]” ya da “sinus [boşluk]” olarak isimlendirilir...”^{37,s.10}

Burada ilginç olan bir bulgu, Şemseddîn İtâkî'nin Diocles'den naklettiği bir bölümün:

“...ve Diyūklîsden naklîderler ki rahmiñ içindedir ve zevâiyid [fazlalıklar] vardır, bevâsîr [bâsurlar] gibi; ve rahm çok tamarlardan olmuştur, tâ ki etfâle [çocuklara] mekân-ı müstahkem [sağlam yer] ve fazl-ı tamsı [menstrasyon fazlası] etfâle gîdâ eylemegi çok bol ola...”^{29,v.121b}

Soranos'da da bulunan bir bölümle ilgili olmasıdır:

“...Diocles uterus boşluğunda, tabanda geniş, ucunda gittikçe incelen, memelerin kabartılarına benzer ve iki tarafta yerleşmiş; embriyo meme başından emme alışkanlığı kazanabilsin diye doğa tarafından şans eseri yaratılmış, emme organı, dokunaç ve duyurga olarak adlandırılan [yapı]lar olduğunu bildirir...”^{37,s.13}

Bu alıntı da bizi “İtâkî, Soranos'un kitabını ya da onun bir çevirisini görmüş olabilir mi?” sorusuyla karşı karşıya bırakmaktadır.

SONUÇ

Türk tıp tarihinde anatomi öğreniminin erken dönemi olarak kabul edilen “medrese dönemi”ne tarihlendirilen eserler arasında; anatomi bölümü içerenlerin bulunduğu ve bunlarda yer alan kısıtlı anatomi bilgilerine koşut olarak, kadın genital sistemi anatomisine ait bilgilerin de çok az olduğu, ayrıntıdan uzak ve neredeyse sadece isim düzeyinde bir bilgilendirme olduğu görülmektedir. Bu döneme ait kadın genital sistemi anatomisine ait en ayrıntılı bilgi içereni Türkçe yazma Şemseddîn İtâkî'nin eseri *Teşrîh-i Ebdân* olup, sadece anatomi üzerine yazılmış olan bu eser de İbn Sînâ'nın *Kânûn'*unda ilgili bölümde yer alan bilgileri Türkçe olarak özetlemiş görünmektedir. *Teşrîh-i Ebdân'*da bulunan bazı küçük farklılıklar, İtâkî'nin farklı kaynakları da incelemiş olabileceğini düşündürmektedir. Türkçe eserlerde kadın genital sistemi ile ilgili olarak kullanılan anatomik terminolojinin, *Kânûn'*un ilgili bölümünde kullanılan anatomik terminoloji ile aynı olduğu da görülmektedir. Bu durum, İbn Sînâ'nın *Kânûn'*unun XIII-XVIII. yüzyıllar arasındaki bu dönemde anatomi bilgisinde egemen olduğunu gösteren bulgulardan birisi olarak göz önüne alınabilir. Öte yandan, bu dönemin tıbbının en önemli temel kaynaklarından birisi olan *Kânûn'*un ilk kez XVIII. yüzyılda Tokatlı Mustafa Efendi tarafından Arapçadan Türkçeye çevrilmesi de bu dönemin sonlarına doğru gerçekleşmiş oldukça ilginç, ama bir o kadar da önemli bir girişim olarak görünmektedir.

KAYNAKLAR

1. Şehsuvaroğlu BN. Bizde anatomi öğretimine dair. İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası 1952; 15 (1): 365-412.
2. Devellioğlu F. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat (Eski ve Yeni Harflerle), 18. Baskı (Yayına hazırlayan: Aydın Sami Güneyçal). Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 2001.
3. Redhouse JW. A Turkish and English Lexicon, New Impression. Beirut: Librairie du Liban, 1987.
4. Dilçin C. Yeni Tarama Sözlüğü. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1983.
5. Arıncı K, Elhan A: Anatomi Terimleri Kılavuzu, 4. Baskı. Ankara: Hacettepe Taş Kitapçılık Ltd. Şti., 1980.
6. Koman MM. Tuhfe-i Mübârizî (Lûbab-ün Nuhab Tercümesi). İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası 1955; 18 (3): 689-719.
7. Tekindağ MCŞ. İzzet Koyunoğlu Kütüphanesinde bulunan Türkçe yazmalar üzerinde çalışmalar I. Türkiyat Mecmuası 1971; 16: 133-62.
8. Bayram M. Anadolu'da te'lif edilen ilk Türkçe eser meselesi. İçinde: Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi V. Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri (25-26 Nisan 1995). Konya: Selçuklu Üniversitesi Yayınları, 1996: 95-100.
9. Hekim Bereket. Tuhfe-i Mübârizî: Metin-Sözlük (Hazırlayan: Binnur Erdağı Doğuer). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013: 21-3, 32-4, 41-5, 457/16aK, 459-61/14aK-15aK, 469/10aK, 470/9bK, 484-6/1bK-2bK.
10. Koman MM. Abdülkahir, Müntehab: Çelebi Sultan Mehmed'e ithaf olunan Türkçe tıp kitabı. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü, 1949.
11. Ünver AS. Abdülvahâb'ın Çelebi Sultan Mehmed'e Müntahabı. [İstanbul Üniversitesi] Tıp Fakültesi Mecmuası 1950; 13 (2): 105-16.
12. Abdülvehhâb bin Yûsuf ibn-i Ahmed el-Mârdânî. Kitâbu'l-Müntehab fî't-Tıbb (823-1420): İnceleme-Metin-Dizin-Sadeleştirme-Tıpkıbasım (Hazırlayan: Ali Haydar Bayat). İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, 2005: 9-10, 71-2, 519/43a, 520/43b-44a.
13. Cerrâh İbrâhîm. 'Alâ'im-i Cerrâhîn. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa Koleksiyonu, No: 568, 911 H./1505: v. 1b-2a, 150a.
14. Adivar AA. Osmanlı Türklerinde İlim, 6. Baskı. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000: 61, 129.
15. Yıldırım N. İbrâhim b. Abdullah: Alâim-i Cerrâhîn adlı Türkçe eseriyle tanınan Osmanlı cerrahı. İçinde: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt 21. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000: 284-5.
16. Yıldırım N. Alâim-i Cerrâhîn'in bilinmeyen bir özeti: Fi Nebzeti'n min el-Cerrâhîn. Tıp Tarihi Araştırmaları 1986; 1: 100-4.
17. Aciduman A, Arda B. "Kitâb-ı Müntehab fî't-Tıbb" 'Alâ'im-i Cerrâhîn'in kaynaklarından birisi olarak kabul edilebilir mi?/May "Kitâb-ı Müntehab fî't-Tıbb" be accepted as one of the sources of 'Alâ'im-i Cerrâhîn? 2. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi/2nd International Congress on the Turkish History of Medicine. 10-13 Aralık 2012/10-13 December 2012, İstanbul-Türkiye, Program ve Özetler/ Programme and Abstracts, s. 40 [Sözel Bildiri].
18. Bayat AH. Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılik Kurumu ve Hekimbaşılar. Ankara: Atatürk Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 1999: 49-61.
19. Aciduman A. Hekimbaşı Emir Çelebi'nin Enmûzecü't-Tıbb adlı eserinde gebelik ve doğum üzerine. Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi 2010; 53: 318-27.
20. Emîr Çelebi. Enmûzecü't-Tıbb. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Mihrişah Sultan Koleksiyonu, No: 342-1, v. 47b-67b; 66b-67a, 365b.
21. Aciduman A. Hekimbaşı Emir Çelebi ve ünlü eseri Enmûzecü't-Tıbb'da sinir sistemi anatomisi ile ilgili bölümler. Türk Nöroşirürji Dergisi 2008; 18: 96-103.
22. Aciduman A. Hekimbaşı Emîr Çelebi ve ünlü eseri Enmûzecü't-Tıbb'da kafatası ve omurga anatomisi üzerine. Türk Nöroşirürji Dergisi 2012; 22: 103-10.
23. Aciduman A, Arda B. Emîr Çelebi ve ünlü eseri Enmûzecü't-Tıbb'da tıbbî deontoloji ile ilgili bir bölüm: Vesâyâ-yı Hükemâ-yı Selef ve Halef. Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi 2008; 51: 68-72.
24. Ünver AS. Üç asırlık resimli bir teşrih kitabımız "Risalei Tarihi Ebdan" Şirvanlı Şemsettin (İtaki) 1622-1648. Tedavi Notları 1934; 9 (7): 189-93.
25. Kâhya E. Şemseddîn-i İtâkî'nin Resimli Anatomi Kitabı. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi, 1996: 3-8.
26. Şemseddin İtaki. Teşrih-i Ebdân ve Tercemân-ı Kibâle-i Feylesûfân. İstanbul: Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Yazmaları, MC_Yz_K000156/01.

27. Russel G. "The Owl and the Pussy Cat" The process of cultural transmission in anatomical illustration. İçinde: İhsanoğlu E (ed). Transfer of Modern Science & Technology to the Muslim World, Proceedings of the International Symposium on "Modern Sciences and the Muslim World", Science and Technology Transfer From the West to the Muslim World From the Renaissance to the beginning of the XXth Century (Istanbul 2-4 September 1987). İstanbul: (IRCICA) Research Centre For Islamic History, Art and Culture, 1992: 180-212.
28. M. Giovan Valverde di Hamusco. Anatomia Del Corpo Humano. Roma: Ant. Salamanca et Antonio Lafreerj, 1560: 101. http://books.google.com.tr/books?id=vdfYWFi6Ga0C&printsec=frontcover&dq=Anatomia+del+corpo+humano,+1560&hl=tr&sa=X&ei=Cbm1U_WjCLTy7AaBIIHoAQ&redir_esc=y#v=onepage&q=Anatomia%20del%20corpo%20humano%2C%201560&f=false. Erişim tarihi: 11 Mart 2014.
29. Şemseddîn İtâkî Şîrvânî. Teşrîhü'l-Ebdân ve Tercemân-ı Kibâle'-i Feylesûfân. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hüsrev Paşa Koleksiyonu, No: 464, v. 1b-2a, 121a-122b (Ankara: Milli Kütüphane Mf 1994 A 3536'dan).
30. Mansur b. Muhammed b. Ahmed. Kitab-ı Teşrîhü'l-Ebdan Min e't-Tıbb (Önsöz, Giriş, İngilizce ve Türkçe çeviri: Esin Kâhya, Betül Bilgen). Ankara: T.C. Başbakanlık Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi, 2008: 6, 75.
31. İbn Sînâ. El-Kânûn fi't-Tıbb (Tahbîzü'l Mathûn adıyla Türkçeye çeviren: Tokatlı Mustafa Efendi). İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Hamîdiye Koleksiyonu, No: 1015, v. 428a-b.
32. Ağırakça A. İslâm Tıp Tarihi [Başlangıçtan VII./XIII. Yüzyıla Kadar]. İstanbul: Çağdaş Basın Yayın Ltd. Şti. 2004: 165.
33. Karlığa B, Kazancıgil A. Ali ibn Abbâs el-Mecûsi ve "Kitâbü'l-Melîki". Tıp Tarihi Araştırmaları 1997; 6: 23-46.
34. İbn-i Sînâ. El-Kânûn fi't-Tıbb, Birinci Kitap (Türkçeye çeviren: Esin Kâhya). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi, 1995: 25-89.
35. Galen. On the Usefulness of the Parts of the Body-Περὶ χρείας μορίων-De usu partium II (Translated from Greek with an Introduction and Commentary by Margaret Tallmadge May). Ithaca, New York: Cornell University Press, 1968: 620-54; 625, 628-9, 646.
36. Bayat AH. Tıp Tarihi. İzmir: Sade Matbaa, 2003: 113.
37. Soranus' Gynecology (Translated with an introduction by Owsei Temkin: with the assistance of Nicholson J. Eastman, Ludwig Edelstein, and Alan F. Guttmacher). Softwell Books editon, 1991: 8-16.
38. Ebü 'Alî eş-Şeyhu'r-Re'îs İbn Sînâ. Kitâbu'l-Ķânûn fi't-Tıbb, ma'â ba'di telîfihi ve huve 'ilmü'l-mantîki ve 'ilmü't-ṭabî'iyyi ve 'ilmü'l-keîâm. Romae: In Typographia Medicea 1563: 568. <http://katalog.ibb.gov.tr/kutuphane2/kitablar/500005700049000520005400095001140011500069.pdf>. Erişim tarihi: 28 Mayıs 2014.
39. Ebü 'Alî İbn Sînâ. Kitâbu'l-Ķânûn fi't-Tıbb, 2. Cilt. Matba'atu'l-Āmire, 1294 H [1877]: 556.

EK-1

kitāb-ı şālīşīñ fūnūnından yigirmi birinci fenni * emrāz-ı rahmde ve mu'alecātında olan kelām-ı mücmeldir * ol dağı dört maqāleyi müştemildir * maqāle'-i ulā * uşūl ve 'ulūk ve vaz'-ı ḥaml beyānındadır ol dağı fuşūlı müştemildir * **evvelkī faşl teşrīh-i rahm beyānındadır** * biz deriz ki ālet-i tevlīd nisāda rahmdir ve rahm aşl-ı ḥilkatde zūkrānda olan ālet-i tevlīde ya'nī zekere ve ma'ıyyetinde olanlara müşākil ve müşābihdir ve ol iki ālet-i tevlīdiñ biri tām ve ḥārice müttecihdır ve nisāda olan nākış ve bātında muḥtebesdir ve ke-enne rahm zekeriñ maqlūbıdır ve şafn ya'nī erkekde olan ḥuşye kīsesi rahmiñ şifākı menzilesinde ve każīb rahmiñ 'unķı menzilesinde olur ve erkeklerde olan beyzeler gibi nisvānda dağı iki beyze vardır lākin erkek beyzeleri kebīre ve bārize ve istidāreye mā'ile'-i müstaṭīledir ve nisāniñ beyzeleri şağıre tufertāha meyli eşedd ve müstedīredir ve nisāda ol beyzeler ferciñ iki cāniblerinde bātında olurlar ve ol cānibleriñ ka'ında her birisi mütemāyiz olurlar ve her birini maḥşūşen birer gīşā setr ider erkek beyzeleri gibi kīs-i vāḥid ikisini cem' eylemez ve bunlardan her biri 'aşabīdir ve erkekleriñ ev'ıye'-i menīleri beyze ile menīyi müstefrīg olan aşl-ı każīb arasında oldığı gibi kezālik nisāda dağı iki ḥuşye arasında ve menī-i nisāyı dāḥil-i rahme każf iden iki mıkzef arasında olur lākin erkegiñ ev'ıyesi beyzeden bed' ider ve fevk cānibine mürtefī'a olub ve beyzeniñ muhrizet ve müşaket-i maḥaṭṭa olan 'alākasiñ mevzi'-i inḥiṭāṭı nuḳresine mündesse olub ba'dehu teşenni idüb hebūṭ ider ve hebūṭunda te'ārīci ve tortı olur anıñ iltifātı olur ve te'ārīc ve iltifātlarında menī nazc ider hattā nazīcen menī aşl-ı każībniñ iki cānibinde olan mecrālara 'avd ve ifzā [428a] ider ve 'unķ-ı meşāneniñ ṭarīki dağı ol mevzi'e ka'rib olur ol ṭarīk dağı aşl-ı każībde olan mecrāya ifzā ider ve ev'ıye-i menī ricālede ṭavīl ve nisāda kaşır olur ammā vi'ā'-i menī nisāda iki beyzeden bed' idüb iki ḥāşıra cāniblerine mā'il ve müteveccih olurlar muḳavvas iki boynuz gibi ḥurūc idüb iki cāniblere şāḥişa ve iki ırbıyye ṭaraflarına muntehī olurlar ve ol iki vi'ā 'inde'l-cimā' tevātūr idüb 'unķ-ı rahmi tesviye iderler vārid olan menīyi kabūl eylesün içün ve iki vi'āniñ her birisi veter gibi gerilür ve iki ṭarafdan 'unķı cezb itmekle ağı açılır ve menīyi ol 'unķ cezb idüb ibtilā' ider ve ol iki zerķe-i nisā' ricāliñ zerķelerinden aḳşar olur ve ricāl ve nisā' zerķeleriniñ iḥtilāfları olur zīrā ev'ıye'-i menī nisāda iki beyzelere muttaşila olurlar ve beyzelerde nābit olanlardan bir şey' boynuz gibi olan zā'idelere nüfūz idüb menīyi vi'āya każf ve remy ider ve ol iki şey'e kāzfiyyū'l-menī tesmiye olunur ve nisāda ev'ıye'-i menī iki beyzelere muttaşila oldığıniñ vechi budur ki nisāniñ ev'ıyesi leyyinī beyzeleri leyyinine muḳārib olur ve beyzeleri şūret-i ittişālede ol ev'ıyeler ve beyze gīşālarını taşıbe ḥācet olmaz ve kezālik ol ev'ıyeler küre içinde meknūn ve maḥfūzdu ve rahmiñ 'unķına muḳārib olmağla zerķ-i ba'de ḥācet yokdur ve binā'en 'aleyh ev'ıyeler beyzeden müfārik ve mütemāyiz olmağla dağı ḥācet yokdur ammā ricālede ev'ıye'-i beyzelere muttaşıl olmağ müstahsen olmaz ve ev'ıye-i beyzelere beyzelerin leyyini bākiye iken iḥtilāṭ eylemez belki ev'ıye şālābeti ḥasebiyle iḥtilāṭ eylese beyzeleri tevtīr ve temdīd ider ve belki ev'ıye ile beyzeler arasında bir 'uzv-ı ḥā'il kılandı ki aña efendūmus¹ tesmiye olunur ol 'uzv 'inde'l-eṭibbā mıkzefe gelür ve bātın-ı mıkzefe mā'ildir ve dāḥil-i rahmde bir ṭavķ-ı müstedīr ve 'aşabī vardır ve rahmiñ vasatında mesīr gibi ya'nī kayış bir nesne vardır ol kayışniñ üzerinde bevāsīr gibi ya'nī bāsūr memeleri nesnelere vardır ve rahm 'urūķ-ı keşīre şāhibidir zıkr-i mūrūr iden 'urūķniñ şū'beleridir ol şū'beler ṭamşa meder olur ve cenīniñ 'addesi ve zādı cenīne ol 'urūķdan vāşıl olur ve ribāṭāt-ı kavıyye ve kesīre ile rahm şulbe sürre ve meşāne ve 'aẓm-i 'arīz nāḥiyelerine mā'il olarak merbūṭ olur lākin rabṭı selise olur ve anıñ ribāṭātından ba'zısı rahme 'aşabdan ve teşrīh-i 'aşabda mezkūr olan 'urūķdan gelüb rahme muttaşıl olur ve rahm cevher-i 'aşabiden ḥālk olundu cenīni iştīmāl katında mütemeddid olub ve vaz'-ı ḥaml katında ḥacm yeşīr müctemī' olsun içün ve rahmiñ tecvīfi ancak nemāsınıñ istitmāmı katında tekmiil ve tām olunur nemāsı tamāmından muḳaddem tecvīfe ḥācet olmamağ ḥasebiyle bunuñ nazīri iki şedylerdir ki nemāsı tām olmadıkça ḥacmi dağı tām olmaz ve kezālik civārınıñ rahmi meşāneden keşīrū'l-aşğar olur ve insān rahminiñ iki tecvīfi olur ve mā'adā ḥayvānāt rahminde işdāları ḥalemeleri 'adedince tecāvif olur ve rahmiñ mevzi'i meşāneniñ ḥālfı olur lākin rahm meşāneden cihet-i fevkde fāzil ve meşāneniñ 'unķı rahmden cihet-i taḥtda fāzil olur ve kezālik ḳuddām-ı me'āda dağı meşāne rahmden fāzil olub ol iki ṭarafından dağı meşāne rahme mihād ve müferriş-i leyyin ve ḥırz-i bīn olur ve rahmiñ bu vech üze üze ḥilkatinde ḥikmet ve maşlahat ola rahme müteveccih olmaz belki anlar evvelā cenīne müteveccihdir ve rahm nisāların sürresine ka'rib maḥallden menfez-i ferciñ āḥirine varınca ḳadar mütemādiye olan mesāfeyi işğāl idüb ṭoldırır menfez-i mezkūre vārid olan rahmiñ raḳabesi olur ve ol raḳabeniñ ṭul-i mu'tedili altı uşbu'dan on bir uşbu'a varınca ḳadar olur cimā'iñ keşret ve kıletti ḥasebiyle ziyāde ve nākış olur ve 'unķ-ı rahmiñ mıkḳdārı mücāma'ata i'tiyādi olanlarıñ mıkḳdārı üze müteşekkil olur ya'nī cūşsesiniñ taḥammüli

1 Bu kelime Kānūn'un 1593 yılı Roma baskısında "efridūs"³⁸ ve 1877 Bulāḳ baskısında "efridūmus"³⁹ olarak yazılmıştır.

miqdârı olur ve rahmiñ kendü tûli dađı ‘unķınıñ tûline karîb olur ve ba’z kerre em’â-i ‘ulyâyı rahm mess ider * ve rahm iki t̄abaķa üzere olur ve bıtānesi ‘ırķıyyetü’l-cevher olmađa karîb olur ve rahmiñ iki t̄abaķası ĥařın oldıđı bıtāneniñ ‘ırķıyyetü’l-cevher oldıđı içündür ve ol ‘urūķuñ ađızları rahmde olan nukrelerdir ol efvāha nıķrū’r-rahm tesmiye olunur ve cenīniñ ađşıyesi ol naķarāta muttařıl olur ve t̄amř dađı ol nukrelerden seyelān ider ve cenīniñ ġıdāsı dađı andandır ve zıķrı mūrūr iden rahmiñ iki t̄abaķasınıñ zıhāresi ‘ařabiyye olmađa akreb olur ol iki t̄abaķanıñ her birisi munķabız ve mūnbařıt olur t̄abī’atlarında olan isti’dādları ĥasebiyle ve rahmiñ t̄abaķa’-i ĥāricesi sāzece ve vāĥidedir ve t̄abaķa’-i dāĥilesi iki kısma mūnķasım olur ol iki kısımlar mūtecāvireyn gibidir beynlerinde iltihām yokdur zıhāre ol iki kısımları cem’ idüb muttařıl ve mūcāvır ider kaçan zıhāre selĥ olunsa ol bıtāne iki rahm olub ikisiniñ ‘unķı vāĥid olur ve līfiñ eřnāfi bi’l-cümle t̄abaķa’-i dāĥilde olur ve rahm tađalluz ve teřaĥĥun ider ke-enne rahm ba’z kerre semirir ve semīn olur ve anıñ tađalluz-ı mezkūresi vaķt-i t̄amřda olur ve inķızā’-ı t̄amřdan-řoñra aña yubs ve zıbūl ‘arız olur ve cenīn büyüdüķde rahm terakķuķ idüb mūnbařıt olur ve rahmiñ inbisātı cenīniñ cūřsesi miqdārınca olur ve kaçan mer’e cimā’ olunsa rahm ferciñ femine tedāfü’ idüb řevķen li’l-menī bi’t-tab’ teberrüz ider ve menīyi cezb ider ve rahm ‘ařabānī * dinildiginden murād ‘ařab-ı dimāđdan maĥlūķ demek degildir belki rahm bir cevherden maĥlūķdur ki ‘adīmü’d-dem ve ledūnetli ve mūtemeddid olmađla ‘ařab-ı dimāđa mūřābihdir ve rahme dimāđdan ‘ařab-ı yesīr nāzil olur ol ‘ařab-ı yesīr ĥissi rahme edā ider ve rahmiñ raķabesi ‘ařabiyyedir ve anda ‘ařabiyyet eředd olub ġuzrūfiyyeti olur ve ol laĥmiyyet biri biri üzere olan ađřān gibi olur ve ol lūĥūmuñ semni řalābetini ve teđuzurafını ziyāde ider vaķt-i ĥamlde dađı rahm tađalluz ider ve raķabede bir mecrā vardır ki ol mecrā ferc-i ĥāriciñ femine muĥāzī olur ve ol mecrādan raķabe’-i rahm menīyi ibtilā’ ider ve t̄amřı ol mecrādan řabb ider ve cenīn ol mecrādan tevellūd ider ve ĥāl-i ‘ulūķda ol mecrā feminiñ ġāyet mūzāyaķası olur ve t̄araf-ı mesele duĥūl itmemeķ mertebesine mūzāyaķası bāliđ olur ve vaż’-ı ĥaml katında bi-iznillahi te’ālā vus’at-ı ‘ināyete ve rahmete ol fem-i mażīķ geñřer ĥattā cenīn andan dūnyāsına ĥurūc ider ammā bevliñ mecrāsı mevzi’-i āĥirde olur ve ol mecrā fem-i rahme ol femiñ cihet-i ‘āliyyesinde karîb olur ve ba’z ĥātūnlarda raķabe’-i rahm cānib-i yesāra ve ba’zilarınıñ cānib-i yemīne meyli olur ve cāriyyeniñ iftizāzından muķaddem raķabe’-i rahminde ġıřālar vardır ki ol ađşıye ‘urūķdan ve cidden raķīķ olan ribātātdan mūntesic olur ve raķabede olan zıķrī sābıķ ‘ařabıñ her birinde bir řey’ nābit olur ki anı iftizāz-ı hetk idüb andan dem cereyān ider bu merāmları cemī’an sen fehm eyle [428b]